

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.01.003>
УДК 811.161.2(477.87):81'246.3+81'271

Г.В. ШУМИЦЬКА, кандидат філологічних наук,
доцент, декан філологічного факультету,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
вул. Університетська, 14, м. Ужгород, 88000
E-mail: halyna.shumytska@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7806-2963>

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ПОЛІЛІНГВАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ ЗАКАРПАТТЯ

У статті досліджено мовнополітичні тенденції на Закарпатті впродовж 1991–2020 рр. з огляду на загальноукраїнський контекст, визначено шляхи утвердження української мови як державної у взаємодії з мовами національних меншин. Засвідчено, що становище української мови як державної в регіоні зміцнюється, а її статус у суспільстві зростає, про що свідчить низка важливих мовнополітичних подій останніх років, серед яких особливо значущим є ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». З іншого боку, маніпулювання мовним питанням в Україні, особливо у прикордонних регіонах, набуло політичного характеру, вийшло за межі держави, стало загрожувати конституційному устрою і державному суверенітету України, створило небезпеку в різних сферах життєдіяльності — освітній, економічній, політичній, правовій тощо. Тому потребує постійної прискіпливої уваги науковців.

Ключові слова: мовна політика, мовна ситуація, мовне законодавство, державна мова, рідна мова, мовнополітичний дискурс, мови національних меншин, мовна освіта, багатомовна освіта, засоби масової інформації, політичне русинство.

У сучасній соціолінгвістиці переважає розуміння мовної політики як свідомого впливу суспільства на мову, що має вияв у регулюванні сфер функціонування мови / мов у соціумі та здійснюється носіями мови. Досліджуючи цей феномен, науковці вказують на його складність і багатогранність, а також залежність від базових принципів функціонування держави. Л.Т. Масенко, у працях якої «вперше в українському мовознавстві проаналізовано ті періоди в історії нівелювання соціальних функцій української мови та самої її структури, що припали на добу сталінського Великого терору, а згодом кількома хвилями здіймалися то в часи

Цитування: Шумицька Г.В. Українська мова в полілінгвальному просторі Закарпаття. *Українська мова*. 2021. № 1 (77). С. 3–19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.01.003>

брежневського застою, то навіть у новітні часи незалежної Української держави» [10: 69], мовну політику визначає як найважливіший компонент національної політики: «Її спрямування і форми впровадження зумовлює суспільно-політичний лад країни, режим правління, міжетнічні відносини в соціумі» [6: 132].

Оскільки об'єктом мовної політики є мовна поведінка її актуальних чи потенційних носіїв [4: 30], різні мовнопланувальні заходи можуть досягти бажаного результату за умови глибокого вивчення реального стану мовної ситуації, її специфіки в регіональних вимірах. У зв'язку з цим уважаємо, що, крім уже усталеного в українській соціолінгвістичній традиції поняття «мовна ситуація», пов'язаного з функціонуванням мови (мов) у соціумі, доцільно послуговуватися терміном *мовнополітична ситуація*, пов'язаним передусім із реалізацією загальнодержавної мовної політики в регіонах у певний історичний період. На нашу думку, *мовнополітична ситуація*, позначаючи *мовне планування* і *мовне будівництво* на регіональному рівні, зумовлює мовну ситуацію, визначає чинники її формування і важелі змін. Відповідно брак чіткого мовнополітичного вектора в країні може призводити до ситуативного розхитування суспільних настроїв, з одного боку, і бути зручним цілеспрямованим маніпулятивним інструментом — з іншого.

Ще одним аргументом на користь актуалізації пропонованого поняття, на наш погляд, є думка, висловлена П.Ю. Гриценком, щодо важливості *мовного планування* і *мовного будівництва* в регіонах: завдяки належній і постійній увазі політикуму до проблем мовного життя держави чи окремого регіону можна вчасно та об'єктивно оцінювати стан мовокоористування, забезпечувати гармонізацію відносин у суспільстві в мовній сфері чи суттєво сприяти її досягненню. Такі кроки є передумовою сталого розвитку держави, її міцності, піднесення освіти, культури соціуму. Натомість неувага до мовного планування і мовного будівництва держави та функціонування мов у кожному регіоні, недооцінка ваги правильного розв'язання питань мовокоористування стають підґрунтям для розпалювання конфліктів, маніпулятивного використання мовних питань задля досягнення політичних, економічних і воєнних цілей [3: 29].

Зважаючи на те, що після ухвалення Закону України «Про освіту» 2017 р. питання освіти національних меншин, зокрема мови навчання як одного з важливих аспектів мовної політики, перебуває в епіцентрі дискусій на різних рівнях — регіональному, державному, міждержавному — і супроводжується різними маніпуляціями, постала потреба у зваженому, аргументованому підході до аналізу регіональних матеріалів за методикою, зокрема, і нашого дослідження, що передбачає аналіз у ретроспективі регіональних нормативно-правових актів, інших документів у їх зіставленні з відповідними законодавчими актами на державному рівні, а також послідовний і систематичний аналіз інформаційного та освітнього простору із застосуванням соціолінгвістичних методів на синхронному зрізі.

Актуальність дослідження про особливості мовнополітичної ситуації на Закарпатті в період 1991–2020 рр., тобто фактично від Закону «Про мови в УРСР» до Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» зумовлена тим, що в ньому запропоновано об'єктивне окреслення шляхів утвердження української мови в статусі державної у взаємодії з розвитком мов національних меншин у багатомовному регіоні України. Саме такий підхід до вивчення мовної ситуації, чинників її формування і важелів змін може забезпечити дієвість мовної політики держави загалом.

Крім того, територія сучасної Закарпатської області здавна є зручним плацдармом для відпрацювання різних політтехнологій, зокрема й заснованих на так званому «мовному питанні». Як Російська Федерація, так і ті країни, з якими Україна межує на західних кордонах і з якими має давні історичні зв'язки, роками застосовують маніпулятивні технології, пов'язані з інспірацією мовного конфлікту. Саме тому вивчення регіонального виміру мовної політики в її зв'язку з мовною ситуацією на Закарпатті як прикордонному регіоні з компактним проживання етноспільнот потребує пильної уваги як науковців, так і владних структур — українських та європейського співтовариства, а пошук взаємовигідних рішень для безпечного транскордонного співробітництва актуальний кожній зі сторін.

Відзначимо, що впродовж 1991–2020 рр. ситуація, пов'язана з мовною політикою, була мінливою як в Україні, так і на Закарпатті зокрема — найзахіднішому її поліетнічному регіоні, який межує з чотирма державами. Це значною мірою залежало від постаті президента та обраного ним вектора провадження мовної політики, а також від політичної кон'юнктури на місцях. З одного боку, маємо підстави констатувати, що становище української мови як державної поступово зміцнюється, а її статус у суспільстві підвищується, про що свідчить низка важливих мовнополітичних подій, серед яких особливо значущим є ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». З іншого, і далі актуальним є розроблення механізмів його реалізації, оскільки саме непослідовність і хаотичність дій влади щодо визначення інституційної відповідальності за проведення та наслідки мовної політики якраз і є однією з причин її неефективності від самих початків незалежності України. Крім того, після прийняття в Україні нового освітнього та мовного законів активізувалися спроби маніпулювати мовним питанням — не тільки у внутрішньополітичній сфері, а й із-за меж України. Така тенденція особливо відчутна в прикордонних регіонах і загрожує державному суверенітету України, оскільки втручання у внутрішньополітичні справи під приводом захисту мов національних меншин стосуються не тільки власне мови, а й економічної, освітньої сфер тощо.

Особливо чутливим щодо застосування різного роду маніпулятивних технологій є Закарпаття, де ситуація значною мірою залежить від політичної кон'юнктури як на державному, так і на міждержавному рівнях.

Це зумовлено різними чинниками: географічним розташуванням, поліетнічним складом населення і багатомовним середовищем, належністю краю до різних державних утворень упродовж століть, що провокувало конфлікти в боротьбі за владу та сфери впливу: за кожної держави різні політичні сили спекулювали мовною проблематикою у власних інтересах.

Ці процеси особливо загострюються напередодні та під час виборів: попри спроби твердити про надуманість мовної проблеми в Україні й про те, що мовне питання покидає політичний порядок денний, маніпуляції щодо мови й надалі є інструментом боротьби за владу. Напруга навколо подій, пов'язаних із урегулюванням мовного питання в Україні, зростає через вплив зовнішньополітичних чинників: реагування сусідніх держав (особливо Угорщини) на ухвалення законів «Про освіту», «Про забезпечення функціонування української мови як державної», підтримка політичного русинства тощо.

У мовнополітичній історії Закарпаття чітко виділяються періоди, упродовж яких у краї функціонували різні державні мови й було різне співвідношення державної мови та мов національних меншин: до Першої світової війни край входив до Австро-Угорської монархії, за часів якої функцію державної виконувала угорська мова; за часів Чехословаччини (1919–1939) офіційною мовою була чеська; у 1939 р. проголошено незалежну Карпатську Україну з державною українською мовою; протягом 1939–1945 рр., за часів Угорщини, державною знову стала угорська; у складі УРСР з 1945 р. до прийняття закону про мови в 1989 р. функцію офіційних виконували російська як мова «міжнаціонального спілкування» та українська; з 1991 р. у складі незалежної України державною є українська мова.

У перші роки незалежності України особливу роль у формуванні мовної політики на Закарпатті відіграли вчені Ужгородського університету, зокрема кафедри української мови, яка чимало робила й робить для утвердження української мови як державної у стінах вишу та за його межами. Кафедра надавала консультативну допомогу окремим установам, організаціям, підприємствам для переведення справочинства на державну мову; на прохання облдержадміністрації науковці виробляли пропозиції у зв'язку з перейменуванням назв окремих населених пунктів; забезпечували прийняття іспиту з української мови від осіб без громадянства або ж від громадян інших країн, що входили до складу колишнього СРСР, активно реагували на виклики часу. Так, за результатами науково-практичної конференції «Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогодні», проведеної кафедрою 1992 р., було прийнято колективні звернення до Президента України та Голови Верховної Ради України, а також громадськості краю, у яких висловлено глибоку стурбованість з приводу ситуації, що склалася в області у сфері української культури, освіти й функціонування української мови. Ішлося передусім про брак позитивних зрушень у впровадженні закону «Про мови в Українській РСР», а також висловлювалася позиція про відкликання Звернення

Закарпатської обласної ради від 6 березня 1992 р. в тій його частині, яка стосувалася пропозиції записувати в паспорти закарпатців національність «русин». Науковці в переважній своїй частині, вказуючи на винятково політичні цілі «русинського руху», актуальність якого посилилася від перших днів незалежності України, висловили думку, що сама ідея створення на Закарпатті у ХХ ст. русинської національності є науково безпомічною, політично шкідливою і соціально небезпечною. Зауважимо, що застереження, зроблене у зверненнях, про важливість припинення в області відкритої антиукраїнської діяльності актуальне й донині, а в частині «кримського варіанту» вже й підтверджене, на жаль, сумними для України подіями.

1993 р. вийшов друком збірник матеріалів за результатами проведення конференції (на кошти, виділені Головним правлінням ВУТ «Просвіта» імені Т. Шевченка (Київ), а також на особисті пожертвування Калини та Івана Кенезів із Сіднея (Австралія)), вступне слово до якого написав Б. Галас, тоді доцент кафедри української мови, член правління товариства «Просвіта». Зі зроблених ним акцентів можна висновкувати про мовну ситуацію в краї на початку 90-х років ХХ ст.: «...В області є міцні наукові, освітні, культурно-просвітницькі, релігійні сили, здатні протистояти поширюваним останнім часом настроям, нібито українська мова на Закарпатті — щось чуже для корінного східнослов'янського населення області. Весь хід конференції ... переконливо утверджував провідну думку, що українська літературна мова на Закарпатті пройшла ті ж самі етапи свого розвитку, що й на інших українських етнічних територіях — правда, у хронологічно інших межах і в специфічних політичних, культурно-історичних та інших умовах, у зв'язку з чим треба покласти край спробам внести сум'яття у свідомість закарпатців, яких окремі антиукраїнські сили намагаються переконати, що заміна історичної назви їхньої національності «русин» на «українець» була нібито актом геноциду сталінського режиму, що треба нібито відновити «справедливість»: повернути історичну назву й «відродити» знищену начебто націю і «русинську» мову. Отже, зрозуміло, чимала кількість доповідей була націлена на спростування різних вигадок і спекуляцій навколо термінів «русин» і «українець».

Реакцію несхвалення абсолютної більшості учасників конференції викликали позиції завідувача відділу у справах національностей обласної державної адміністрації кандидата педагогічних наук Г.Й. Вереша, який у доповіді на пленарному засіданні «Міжнаціональні відносини на Закарпатті: проблеми і шляхи задоволення національно-культурних запитів» дав зрозуміти, що структури обласної влади не поділяють тривоги громадськості з приводу антиукраїнських настроїв, які інспіруються як місцевими активістами різних громадських об'єднань (передусім із Общества подкарпатських русинів), так і вояжерами з-за кордону (повідь викликала чимало питань, однак відповіді доповідача були дуже «дипломатичними», обтічними). Явним дисонансом на конференції прозвучав

«прогноз», заснований на типово по-русинськи афішованій В. Федини-шенцем «інтуїції», що українська мова, як начебто чужа для закарпатців, «у районі 2-тисячного року» в устах їх умре» [2].

Активна участь представників проугорських, проросійських, прочехо-словацьких, прорумунських організацій у домаганнях автономного статусу Закарпатської області засвідчувала політичні й економічні інтереси до Закарпаття як Європи, так і колишньої радянської імперії. Водночас очільник кафедри української мови М.І. Сюсько підкреслював: «Українська літературна мова на Закарпатті має добру перспективу, запит на неї постійно зростає, посилюється її міжнародний авторитет, розширюються її функції» [9: 497].

За період президентства Л. Кравчука (1991–1994) на Закарпатті особливо прикметним був саме 1992 р., коли, відповідно до розпоряджень Представника Президента України в Закарпатській області «Про реалізацію в області законів України «Про мови в Українській РСР» та «Про національні меншини в Україні», було регламентовано застосування двомовних назв установ, організацій тощо в місцях компактного проживання представників національних меншин [5: 707]. Це є свідченням уваги місцевої влади до національних меншин, які проживають на Закарпатті, а також активного відстоювання своїх інтересів представниками етноменшин, особливо угорської, за підтримки сусідніх з Україною держав.

Важливість вивчення міжетнічних відносин у регіоні добре усвідомлювалася, однак запропоновані вченими проекти не завжди були реалізовані, зокрема й через брак фінансування. Про це свідчить пропозиція науковців-істориків Ужгородського державного університету щодо ґрунтовної наукової розробки «Національні відносини на Закарпатті: стан, тенденції, проблеми і шляхи стабільного розвитку», коштів на яку виділено не було. Цінність таких досліджень актуальна й тепер, і вони мають фінансуватися з державної скарбниці України, оскільки стосуються пріоритетних державницьких інтересів.

Для наступного десятиріччя — періоду президентства Л. Кучми (1994–2004) — характерна бюрократизація впровадження мовного закону в області: інформаційні довідки ЗОДА рясніють канцеляризмами на кшталт «розроблена і затверджена програма», «хід виконання Закону обговорюється на колегіях управління освіти і науки», «створена спеціальна комісія» тощо.

Мовнополітичну ситуацію на Закарпатті у 1998 р. М.І. Сюсько окреслює так: «Важко нині, погодьмося, пробиває собі дорогу українська мова в новій, незалежній державі. Прикро, але вона (мова) ще не стала тут, як належить, визначальною в суспільно-культурній комунікації, її роль як національного генофонду надто повільно усвідомлюється як на рівні державному, так і на рівні пересічних громадян. Саму ж мовну ситуацію щодо запиту на українську, зокрема, мову можна сформулювати так: «Знаю, але не хочу користуватися українською мовою» (комплекс «білої ворони» та меншовартості) і «Не знаю — і не хочу знати» (національна

ущербність). Маємо, отже, приклад парадоксальної ситуації, в якій продовжує перебувати наша мова у власній державі» [9: 325].

Актуалізувалося питання освіти національних меншин, які проживають на Закарпатті, і часто його порушення було зумовлене різного роду інсинуаціями з політичним підтекстом. У 1996 р. отримав ліцензію на надання освітніх послуг унікальний у своєму роді заклад вищої освіти — Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II, який фінансується переважно сусідньою Угорщиною, є освітнім та, свого роду, науково-ідеологічним центром угорської меншини Закарпаття, особливо тієї її частини, яка тяжіє до найбільш впливової громадсько-політичної організації місцевих угорців — Товариства угорської культури Закарпаття (KMKSZ). Водночас листування представників угорської спільноти з органами обласної влади було дуже активним, часто мало претензійний характер, про що свідчать архівні документи.

В області надавали важливого значення й іншим національним меншинам. Зокрема, вивчалися можливості для відкриття перших класів зі словацькою мовою навчання в закладах загальної середньої освіти; з вересня 1994 р. розпочався перший набір студентів спеціальності «словацька мова і література» на філологічному факультеті Ужгородського університету; 1996 р. відкрито першу й дотепер єдину в Україні кафедру словацької філології, яка слугує одночасно Всеукраїнським науково-методичним центром словакістики. Того ж року відкрили кафедру класичної та румунської філології в структурі факультету романо-германської філології (тепер факультет іноземної філології) Ужгородського університету.

Зміст затвердженої 2004 р. на Закарпатті «Регіональної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки» свідчить, з одного боку, про те, що обласні органи влади стежать за дотриманням балансу в питанні функціонування державної мови та мов національних меншин в області, зокрема в освітній сфері, з іншого боку, неоднозначно сприймаються сформульовані в освітній програмі («Програма розвитку освіти Закарпаття на 2003–2012 роки») завдання на кшталт «здійснювати скоординовані заходи щодо забезпечення реалізації права національних меншин області на **національно-культурну автономію**» (виділ. авт.). Припускаємо, що гострі «мовні» дискусії, які виникли в регіоні 2017 р., мали заздалегідь підготовлені майданчики, на рівні ухвалених в області рішень зокрема.

Водночас аналіз статистичних даних єдиного від часу здобуття незалежності України перепису населення 2001 р. показав, що 81% жителів Закарпатської області рідною вважають українську мову. 3-поміж мов національних меншин на першому місці — угорська: вона є рідною для майже 13% населення регіону; на другому — російська (майже 3%); на третьому — румунська (2,6%): 11–13% жителів двох районів (Тячівського і Рахівського) вважають її рідною мовою. Кількість закарпатців, які визначили себе русинами та вказали як рідну мову «русинську», становить 0,54% від загальної чисельності жителів.

Узагальнивши період незалежності України до Помаранчевої революції, можемо констатувати його складність і неоднозначність у мовнополітичному аспекті як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях.

Період президентства В. Ющенка (2005–2009), хоч це, може, й дещо парадоксально звучить з огляду на хвилю національного піднесення в Україні, пов'язується найперше зі зростанням на Закарпатті активності прихильників політичного русинства. Дослідники пояснюють це передусім значною системною підтримкою глави держави В. Балогою, коли той очолив Секретаріат Президента України В. Ющенка [1: 92]. Саме з ініціативи депутатів фракції «Нашої України» та за її цілковитої підтримки 7 березня 2007 р. Закарпатська обласна рада «визнає на території Закарпатської області національність «русин» і звертається з клопотанням до Верховної Ради України про визнання національності «русин» на законодавчому рівні». Це дало формальні підстави керівництву області створити на місцевому телебаченні творчу групу для русинського мовлення, яка дотепер готує щотижневі передачі «русинською» мовою, а обласний бюджет почав дотувати видання русинської преси та інші «культурно-просвітницькі» проекти.

2007 р. після «визнання» русинів Закарпатською радою відбувається об'єднання 12 русинських «культурно-громадських організацій» у Координаційну раду русинських організацій. Отже, русинський рух у певному контексті став інструментом, яким можна було шантажувати центральні органи влади в Україні.

Мовноосвітній фокус у цей період і далі на угорській національній меншині. На виконання «Програми забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин Закарпатської області на 2007–2010 роки» розглядали можливості фінансування Закарпатського угорського інституту імені Ф. Ракоці II з державного та обласного бюджетів; проходження зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників шкіл із мовами навчання національних меншин їх рідною мовою; ведення документації в навчальних закладах з мовами викладання національних меншин паралельно державною мовою і мовою національних меншин; сприяння студентам — представникам національних меншин у навчанні рідною мовою у вищих навчальних закладах області; виділення цільових направлень представникам ромської спільноти для навчання у вишах за державним замовленням; спрощення процедури визнання документів про освіту, наукові ступені та звання, одержані за кордоном; зменшення у школах з мовами національних меншин граничної межі поділу класів при вивченні української мови та ін.

В Ужгородському національному університеті 2008 р., згідно з міжурядовою угодою, створено природничо-гуманітарний факультет з угорською мовою викладання окремих предметів (нині цей підрозділ має статус Українсько-угорського навчально-наукового інституту), у структурі якого продовжує функціонувати і кафедра угорської філології, створена 1964 р.

Однак навіть за такого уважного (на рівні держави й особливо обласних органів влади) ставлення до питань освіти національних меншин обласна рада й далі одержує запити, звернення, пов'язані переважно з незадоволенням угорської меншини станом вирішення освітніх питань.

Отже, припускаємо, що визнання Закарпатською обласною радою національності «русин», посилена увага до питань освіти передусім угорської національної меншини порівняно з іншими в період президентства В. Ющенка створили підґрунтя для запровадження регіональних мов у Закарпатській області відповідно до закону «Про засади державної мовної політики» авторства С. Ківалова і В. Колесніченка вже у період президентства В. Януковича, коли угорська, румунська та «русинська» мови дістали статус регіональних на Закарпатті. Відповідне рішення «Про реалізацію норм Закону України «Про засади державної мовної політики» Закарпатська обласна рада схвалила 21 грудня 2012 р. Органам місцевого самоврядування області було рекомендовано вживати заходів щодо реалізації на території адміністративно-територіальних одиниць положень Закону України «Про засади державної мовної політики».

Прикметно, що науково-практичний коментар до цього закону підготував проректор Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II С.С. Черничко у співавторстві зі старшим науковим співробітником Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України М.М. Товтом [11].

Закарпатська обласна рада розглядала також можливості для відкриття кафедр русиністики в закарпатських вишах і для виділення коштів на видання словника русинської мови. Врешті, кафедри відкриті не були, а на видання «Словаря русинського язика» Ю. Чорі (Ужгород, 2002–2008) кошти таки виділили, незважаючи на негативну його лінгвістичну оцінку, підготовлену науковцями Ужгородського університету. Цих проблем не оминали й учені Інституту української мови НАН України, які тісно співпрацювали з представниками УжНУ.

В.В. Німчук, уродженець села Довгого Іршавського району на Закарпатті, у статті «Ще раз про «русинський язык» і збереження діалектного середовища», опублікованій у часописі «Українська мова», висновкує про штучне «конструювання» норми «русинської мови», ґрунтованої на протиставленні її норми української мови. Наголошуючи на тому, що закарпатський діалект має визначальні риси української мови, вчений чітко артикулює витоки явища: «Не вдаючись у докладну історію русинства як суспільно-культурної течії на території нинішньої Закарпатської області України, нагадаємо, що після окупації Закарпаття фашистською Угорщиною тут на державному рівні влада запланувала створення окремого, відрубного від українців «русинського» народу та відповідної писемно-літературної мови. Цей намір зазнав краху, бо ще в 30-х рр. ХХ ст. серед тутешнього східнослов'янського люду остаточно перемогло усвідомлення себе як частини українського етносу, великою мірою й завдяки праці товариства «Просвіта» та існуванню (хоч нетривалому) автономної Карпатської України у складі Чехословацької Республіки» [8: 15].

Грунтовну статтю, присвячену аналізованій проблемі, під назвою «“Кодифікувати” нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори!» вчений опублікував у цьому ж виданні 2013 року [7]. У ній, зокрема, йдеться про політичні запити на спроби створення окремих літературних мов на базі діалектів, визнаних українськими в філологічній науці України та поза її межами: «Отже, впродовж майже 20 років точаться розмови про «кодифікацію русинського язика», але досі не створено адекватної (не кажемо вже про наукову) граматики, ні кваліфікованого словника задуманої мови. Причиною цього є не тільки те, що до ідеології русинства не пристали визнані лінгвісти із теренів, які її проповідники вважають своєю базою, але й те, що сама ця ідеологія вийшла не із внутрішнього етнічно-мовного середовища, а була привнесена ззовні (колись це дослідники з'ясують до кінця). Вона має яскраво виражений політичний характер і паразитує на любові населення карпатського регіону до всього оригінального (насамперед — мови), що є в його житті (особливо — духовному)» [7: 20].

Носій одного з найархаїчніших і самобутніх закарпатських діалектів (верхньонадборжавського, або північномарамороського), В.В. Німчук дуже тонко відчував причини, через які населення регіону може підтримувати політичні маніпулятивні технології та несвідомо: «Відчуття соціально-мовного дискомфорту без материнського діалекту, прагнення зберегти його як знаряддя спілкування між відповідними великими чи меншими групами населення певної території, намагання використовувати говір як засіб самовираження та самоідентифікації, інстинктивне побоювання втратити його, намагання оберезти його від занепаду та зникнення може мати різні вияви — від принципового вживання діалекту (говору) в спілкуванні зі «своїми» на малій батьківщині і в говірковому чи національному літературно-мовному середовищі до вимоги надання діалектові статусу окремішньої літературної мови або близького до літературно-писемного» [7: 21].

Як альтернативу творенню нових писемних мов дослідник пропонував зорганізувати міжнародне наукове товариство шанувальників і захисників українських діалектів. 21 квітня 2017 р. під час наукової конференції в Ужгороді В.В. Німчук, тоді завідувач відділу історії української мови Інституту української мови НАН України, повідомив про заснування Всеукраїнської громадської організації «Товариство шанувальників і захисників говорів української мови». Статут Товариства, написаний ученим, опубліковано в журналі «Українська мова» (2017, № 3).

В.В. Німчук закликав до лінгвістичної дискусії, зокрема й на сторінках часопису «Українська мова», де опубліковані численні наукові розвідки з проблем мовної ситуації та мовної політики в Україні, наприклад, Л.Т. Масенко («Мовна політика України в 2017–2019 роках», 2019, № 3), С.О. Соколової («Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування)», 2013, № 2; «Регіональні особливості взаємодії мовних кодів за двомовного спілкування», 2017, № 3), О.М. Данилевської («Типи

мовної поведінки київських школярів», 2013, № 2), С.О. Соколової, О.М. Данилевської («Мовна ситуація в школах України», 2018, № 3), М.І. Степаненка («Публіцистично-оцінний дискурс Закону України «Про засади державної мовної політики», 2017, № 3) та ін.

На спробу скасувати закон Ківалова — Колесніченка 2014 р. закарпатські депутати відреагували стурбовано, вважаючи таке рішення поспішним і висловлюючи сподівання на увагу до т. зв. регіональних мов, серед яких і до «русинської».

Питання мовної освіти національних меншин на Закарпатті продовжували бути пріоритетними і в період президентства П. Порошенка (2014–2019). Ідеться про запровадження угорської як другої іноземної в тих регіонах, де вона мала статус регіональної; про внесення мов національних меншин до переліку предметів зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти, для осіб, які виявили бажання вступати до вищих навчальних закладів України тощо.

З вересня 2017 р. після ухвалення в Україні нового Закону «Про освіту» так зване «мовне питання» в Україні, зокрема на Закарпатті, набуває особливої гостроти. Усвідомлюючи штучну його заполітизованість напередодні виборів в Угорщині, діалог з якою став особливо напруженим, та Україні, для налагодження діалогу з громадою в регіоні викладачі Ужгородського національного університету впродовж 2018 р. реалізовували проект «Через діалог із нацменшинами — до врегулювання мовної ситуації в Закарпатті», що передбачав низку глибинних і формалізованих інтерв'ю з різними групами респондентів Берегівського, Виноградівського, Ужгородського, Тячівського, Рахівського районів Закарпатської області, а також улаштування публічних тематичних круглих столів [14].

Опитування показали, що переважна частина респондентів, учасників круглих столів має усвідомлення, що громадянин України повинен знати державну мову, однак більшість акцентує на тому, що без економічного підґрунтя, відповідного рівня добробуту громадян сама мова не є стимулом для її вивчення. Так, 82% школярів планують здобувати освіту в ЗВО України, 18% — за кордоном, однак через кілька років частина респондентів усе-таки має намір виїхати за кордон: в Україні хоче залишитися тільки 31% опитаних школярів. Аналогічно з Україною хочуть пов'язати майбутнє своїх дітей тільки 34% опитаних батьків (при тому, що 64% батьків хочуть, щоб їхні діти вчилися в Україні). Частина учнів-респондентів не мотивовані вивчати українську мову: 11% із них узагалі відмовилися б від вивчення державної мови, якби була така можливість. І це тоді, коли рівень задоволеності учнів навчальним процесом досить високий — незалежно від того, якою мовою навчаються в закладі освіти — українською, угорською чи румунською: повністю задоволені навчальним процесом у школі 43% респондентів; переважно задоволені — 34%; частково задоволені, частково не задоволені — 23%. Загальний рівень задоволеності навчальним процесом серед батьків трохи нижчий: 34% —

повністю задоволені, 34% — переважно задоволені, 22% — частково задоволені, частково — ні, 8% — скоріше не задоволені, 1% — повністю не задоволені.

Водночас представники різних опитаних груп наполягають на тому, що треба докорінно змінювати методику викладання державної мови, відповідно готувати фахівців-білінгвів, полілінгвів, переглядати програми, підручники тощо. Тож саме результати опитування значною мірою сприяли запровадженню, а відтак і вдосконаленню освітньої програми «Українська мова в закладах загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин» на філологічному факультеті Ужгородського національного університету, а також оптимізації діяльності Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти під час організації курсів підвищення кваліфікації вчителів української мови та літератури, зокрема й тих педагогів, які викладають у школах із мовами навчання національних меншин. Крім того, проєкт дав змогу більше комунікувати його виконавцям із представниками національних громад Закарпатської області, і це теж сприяло поживленню діалогу з метою вирішення суперечностей щодо мови викладання.

Всеукраїнський експеримент з упровадження багатомовної освіти чи її елементів у сучасну українську школу впродовж 2015–2020 рр., у якому задіяна й Закарпатська область серед інших трьох областей України (Запорізької, Одеської та Чернівецької), показав, що цілком імовірним є створення закладу освіти інноваційного типу, у якому учні навчатимуться двома мовами: державною та мовою етнічної спільноти [12]. Це може бути компромісним варіантом у ситуації, що склалася навколо Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» і висновків стосовно нього Венеціанської комісії. Для цього слід працювати і над створенням багатомовних підручників. Наразі концепція такого підручника в Україні, над якою працює робоча група, до котрої від Закарпатської області входить Г.В. Шумицька, готова до етапу громадського обговорення.

Перспективність упровадження результатів експерименту в діяльність закладів освіти засвідчує і те, що у відділі навчання мов національних меншин та зарубіжної літератури Інституту педагогіки НАПН України затвердили наукову тему дослідження «Науково-методичне забезпечення реалізації моделі багатомовної освіти в закладах загальної середньої освіти України з класами з навчанням мов корінних народів і національних меншин» з терміном виконання до кінця 2023 року.

Як показує аналіз результатів ЗНО з української мови і літератури та інших предметів за 2017–2019 рр., закарпатські школярі (особливо ті, хто навчається в школах з мовами навчання національних меншин), які впродовж останніх років показують на тестуванні найнижчі в Україні результати, нерідко мають невисокі показники не лише з української мови і літератури, а й з інших предметів, зокрема й коли складають їх рідною для них угорською чи румунською мовами. Порівнявши підсумки подо-

лання порогу «склав / не склав» різними мовами, можна констатувати, що українською мовою ЗНО з математики учні послідовно складають краще, ніж угорською та румунською: так, 2017 р. поріг не подолали 22,25% учнів, які склали українською мовою, 29,51% — угорською, 65,79% — румунською; 2018 р. — 23,38% учнів, які склали українською мовою, 30,43% — угорською, 22,22% — румунською; 2019 р. — 20,99% учнів, які склали українською мовою, 27,35% — угорською, 31,25% — румунською [13]. Майже така ж ситуація простежується і з результатами з історії, інших предметів. Отже, часто повторювана думка про те, що перехід у школах із угорською та румунською мовами навчання на викладання предметів державною мовою може негативно позначитися на якості їх засвоєння, не має достатнього обґрунтування. Пошук шляхів урегулювання важливих освітніх питань сьогодення має стосуватися підвищення якості знань із різних предметів, зокрема й через удосконалення знання державної мови, а зниження порогового балу для представників національних меншин при складанні ЗНО не є системним вирішенням проблеми.

Ситуацію щодо використання української мови в закарпатських засобах масової інформації та висвітлення ними мовнополітичних питань теж можна схарактеризувати загалом як позитивну. Закарпатському медіапростору бракує, однак, оригінальних текстів аналітичних жанрів, котрі мали б формувати мовну свідомість громади. Позитивною тенденцією можна вважати появу на вебресурсах Ужгородського національного університету матеріалів з аналізом ситуації. Найбільший і найстарший заклад вищої освіти області є осередком генерування різногалузевих експертних висновків і водночас майданчиком для їх обговорення з метою пошуку оптимальних механізмів реалізації актуальних завдань [15].

Найвідвідуваніші новинні ресурси області, зокрема «Закарпаття онлайн», «Mukachevo.net», «Uzhgorod.net.ua» та ін., демонструють проукраїнський вектор у висвітленні мовної проблематики, переважно перепублікуючи короткі замітки про найголовніші доколамовні події з інших інфоресурсів, даючи й т. зв. перелінкування з матеріалами за релевантністю. Утім деякі з сайтів містять публікації відчутно проросійського чи проугорського спрямування. І хоч кількість читачів на цих сайтах порівняно невисока, за умов гібридної війни з Росією в країні, яка зобов'язана дбати про свій простір, інформаційний зокрема, такі факти потребують пильнішої уваги. Авдиторія вебресурсів, які стоять на твердих державницьких позиціях у мовному питанні, набагато численніша, що дає підстави сподіватися на зміцнення націєцентричної свідомості більшої частини українського соціуму на Закарпатті.

У період президентства В. Зеленського (з 2019 р.) закарпатський політикум демонструє обережність у ставленні до ухваленого закону про державну мову та його реалізації. Свідченням цього є звернення депутатів Закарпатської обласної ради до Президента України з проханням перевірити Закон «Про забезпечення функціонування української мови як

державної» Конституційним Судом України на відповідність Конституції України. Депутати висловили стурбованість тим, що впровадження норм закону може негативно позначитися на конституційних правах національних меншин щодо використання рідної мови.

Водночас обласна влада вживає заходів з метою підвищення якості вивчення української в закладах загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин. 2020 р. Закарпатська обласна рада затвердила звіт про хід виконання «Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин» (2016–2020), метою якої було створення належних умов для поліпшення вивчення української мови в закладах загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин, розвитку і розширення сфери її функціонування, виховання шанобливого ставлення до неї. Зважаючи на те, що до основних завдань програмного документа віднесені й зміцнення статусу української мови як державної, розширення її функціонування; визначення дієвих заходів щодо поліпшення стану вивчення української мови в закладах загальної середньої освіти з навчанням мовами національних меншин; створення достатньої організаційної, кадрової, фінансової, науково-методичної та матеріально-технічної бази для забезпечення оптимальної ефективності процесу вивчення української мови з метою досягнення високого рівня володіння нею випускниками; створення і видання підручників нового покоління та навчально-методичної літератури до них, розширення словникової бази тощо, можемо говорити про збалансований і комплексний підхід органів влади до врегулювання мовного питання в області.

Стало актуальною в регіоні залишається ситуація як з питаннями національних меншин, зокрема угорської, так і з «русинською» темою [16]. Актуалізувалися маніпуляції, пов'язані з цими драстичними темами, напередодні місцевих виборів: публікування регіональними медіа-ресурсами онлайн-ового «русько-русинського» словника, карти нібито нового державного утворення «Словацько-Русинська Федеративна Республіка» тощо. Реагування на такі прояви на державному рівні, на жаль, не спостерігалось.

У питаннях взаємин між Україною та сусідніми державами в контексті дотримання освітніх і мовних прав етноспільнот присутніх відхилень у бік поліпшення чи погіршення курсу не спостережено. Представники чинної української влади, зокрема місцевої, готові шукати порозуміння, установлювати баланс у різнопланових міжнародних відносинах, але не за рахунок умотивованих інтересів України та її державної мови.

Мовнополітична ситуація на Закарпатті, як і в інших регіонах, потребує дальшої пильної уваги науковців. Наукові студії можуть мати перспективу в продовженні поглибленого вивчення регіонального виміру мовної політики на Закарпатті через моніторинг сучасної мовнополітичної ситуації в регіоні, а також через участь у проєкті «Дебати щодо мовного розмаїття: менеджмент мов національних меншин в Україні та Ро-

сії» (2020–2023) у межах трilaterального співробітництва між ученими Німеччини, України та Росії, що передбачає розроблення дискурсивних підходів до мовної політики за методикою триангуляції (укладання мовних біографій національних меншин, аналіз медіатекстів та офіційних документів). Отримані результати можуть бути використані представниками органів державної влади й місцевого самоврядування для розроблення стратегії щодо провадження мовної політики в регіоні, а також для дальшого дослідження особливостей мовної взаємодії в різних регіонах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення *in vitro*. Київ, 2017.
2. Галас Б. Пам'ятна подія. *Українська мова на Закарпатті у минулому й сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 р.). Ужгород, 1993. С. 3–4.
3. Гриценко П.Ю. Мова як індикатор угорсько-українських відносин сьогодні. *Головний редактор*. 2018. № 1 (46). С. 28–39.
4. Данилевська О.М. Мова революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Київ, 2009.
5. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Україномовний варіант українсько-угорського видання. Ужгород, 2010.
6. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики. Київ, 2010.
7. Німчук В.В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*. 2013. № 3. С. 3–24.
8. Німчук В.В. Ще раз про «русинський язык» і збереження діалектного середовища. *Українська мова*. 2017. № 3. С. 15–24.
9. Сюсько М.І. Питання сучасної української літературної та живорозмовної мови: Вибране. Ужгород, 2014.
10. Ткач Л. Повернутися до свого материка. *Патрушева Т.О. (укладач). Масенко Лариса Терентіївна. Бібліографічний покажчик*. Київ, 2012. С. 5–78.
11. Товт М.М., Черничко С.С. Об основах государственной языковой политики: научно-практический комментарий Закона Украины с приложениями. Киев, 2013.
12. Харченко С., Остафій О., Тарангул Л. та ін. Успішні практики багатомовної освіти в Україні. Київ, 2021.
13. Шумицька Г. Мова освіти на Закарпатті крізь призму Закону «Про освіту»: суперечності, настрої, тенденції. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX — початок XXI століть)*. Львів, 2019. Кн. 2. С. 329–366.
14. Шумицька Г.В. Через діалог до взаєморозуміння в мультилінгвальному просторі: регіональна рецепція мовних новацій в освітній сфері. Ужгород, 2019.
15. Шумицька Г., Пуграшик В. Мовне питання в Україні після висновків Венеційської комісії: закарпатський онлайн-медіакурс. *Таврійські філологічні наукові читання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 26–27 січня 2018 р.). Київ, 2018. С. 188–193.
16. Шумицька Г.В., Пуграшик В.І. Тенденції мовної політики України в реаліях влади президента Володимира Зеленського та парламентської монобільшості «Слуги народу». *Scientific developments of European countries in the area of philological researches. Collective monograph*. Rīga: Izdevniecība «Baltija Publishing», 2020. P. 2. С. 640–666.

REFERENCES

1. Belei, L. (2017). "Ruthenian" Separatism: Formation of a Nation *in Vitro*. Kyiv: Tempora (in Ukrainian).
2. Halas, B. (1993). A memorable event. *The Ukrainian Language in Transcarpathia in the Past and Present*. (Uzhhorod, May 5–6, 1992), 3–4. Uzhhorod (in Ukrainian).

3. Hrytsenko, P.Yu. (2018). Language as an indicator of contemporary Hungarian-Ukrainian relations. *Editor in Chief* 1 (46), 28–39 (in Ukrainian).
4. Danylevs'ka, O.M. (2009). *The Language of Revolution and Revolution in Language: Language Policy of the Central Council, the Hetmanate, and the Directorate of the UNR*. Kyiv (in Ukrainian).
5. *Transcarpathia in 1919–2009: History, Politics, Culture. The Ukrainian-Language Version of the Ukrainian-Hungarian Edition* (2010). Uzhhorod: Lira (in Ukrainian).
6. Masenko, L. (2010). *Essays on Sociolinguistics*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy (in Ukrainian).
7. Nimchuk, V.V. (2013). Should we codify new literary languages? Preserve and protect Ukrainian dialects! *Ukrainian Language* 3, 3–24 (in Ukrainian).
8. Nimchuk, V.V. (2017). Again about the “Ruthenian language” and the preservation of the dialect environment. *Ukrainian Language* 3, 15–24 (in Ukrainian).
9. Sius'ko, M.I. (2014). *Issues of Modern Ukrainian Literary and Vernacular Language: Selected Works*. Uzhhorod: Grazhda (in Ukrainian).
10. Tkach, L. (2012). Returning to one's own mainland. Patrusheva T.O. (ed.). *Masenko Larysa Terentiivna. Bibliographic Index*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 5–78 (in Ukrainian).
11. Tovt, M.M., Chernichko, S.S. (2013). *On the Fundamentals of the State Language Policy: Scientific and Practical Commentary on the Law of Ukraine with Appendices*. Kyiv (in Russian).
12. Kharchenko, S., et al. (2021). *Successful Practices of Multilingual Education in Ukraine*. Kyiv: Vaite (in Ukrainian).
13. Shumyts'ka, H. (2019). The language of education in Transcarpathia through the prism of the Law *On Education: Contradictions, Attitudes, Trends. National Minority Education in Ukraine: Historical Traditions, Legal Basis, Modern Challenges (20th – Early 21st Centuries)*. Vol. 2, 329–366. Lviv (in Ukrainian).
14. Shumyts'ka, H.V. (2019). *Through Dialogue to Mutual Understanding in a Multilingual Space: A Regional Reception of Linguistic Innovations in Education*. Uzhhorod: Grazhda (in Ukrainian).
15. Shumyts'ka, H., Putrashyk, V. (2018). The language issue in Ukraine after the Venice Commission's conclusions: A Transcarpathian online media discourse. *Tavrian Philological Scholarly Readings: Proceedings of the International Scholarly and Practical Conference* (Kyiv, January 26–27, 2018), 188–193. Kyiv (in Ukrainian).
16. Shumyts'ka, H.V., Putrashyk, V.I. (2020). Trends in Ukraine's language policy in the reality of the power of President Volodymyr Zelens'kyi and the parliamentary mono-majority “Servants of the People”. *Scientific Developments of European Countries in the Area of Philological Researches*, 640–666. Riga: Baltija Publishing (in Ukrainian).

Статтю отримано 08.02.2021

Halyna Shumyts'ka, Candidate of Sciences in Philology,
Associate Professor, Dean of the Faculty of Philology, Uzhhorod National University
14 Universytets'ka St., Uzhhorod 88000, Ukraine
E-mail: halyna.shumytska@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7806-2963>

THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE POLYLINGUAL SPACE OF TRANSCARPATIA

This article explores trends in language policies in the Transcarpathian region during 1991–2020 within the general Ukrainian sociopolitical context.

It is argued that the status of the Ukrainian language as the state language in the region has become strengthened as evidenced by recent developments in language planning and language policy, including the adoption of the Law “On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the Official Language”. However, the manipulation of the language question in Ukraine, especially in the border regions, has taken on a political character, spreading beyond the borders of the state, threatening the constitutional order and the state sovereignty of Ukraine, in particular in education, economics, and legal sphere.

In Transcarpathia, a multi-ethnic border region in the extreme west of Ukraine, warrants attention of both scholars and politicians. This article looks into the changes in the Ukrainian language policies in the local state administration, and the importance of the Ukrainian presi-

dent office in this regard. Specific features of the linguo-political situation in Transcarpathia, viewed at different periods of its development from the independence of Ukraine in 1991 onward, are presented.

This study determines the role of the media in shaping a regional linguo-political situation, including the Internet media language space. The paper provides data of a comprehensive analysis of the results of the 2017–2019 external independent evaluation as an indicator of language competence of the participants of EIE, the results of research on the perception of educational language innovations in the region through a survey of different categories of respondents during 2018, the monitoring of experimental experience in implementing elements of multilingual education in educational institutions in Ukraine, particularly in Transcarpathia.

The author outlines prospects for continued research in the framework of the project “Debating Linguistic Diversity: Managing National Minority Languages in Ukraine and Russia” (2020–2023).

Keywords: *language policy, language situation, state language, mother tongue, minority language, multilingual education, mass media.*